

**ДОНЕЦЬКО-ПРИАЗОВСЬКІ СТЕПИ У ПОВІДОМЛЕННЯХ
СТАРОДАВНИХ Й РАНИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ
ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ**

В.Г. Крюков

Переорієнтація сучасної української історичної науки на національні засади передбачає визнання пріоритетності досліджень, спрямованих на пізнання етноісторичних процесів, що мали місце на території України у період стародавності й раннього середньовіччя. Адже саме тоді відбулося початкове формування витоків українського етносу. Втім, названі процеси являють собою й найбільш складний предмет наукового дослідження через те, що в кожному регіоні означеної території вони мали значні відмінності та особливості. Саме тому вивчення названого історичного явища як цілісного процесу має відбуватися на засадах синтезу його складових частин, тобто через урахування відмінностей та особливостей його розвитку, які своєрідно виявлялися в окремих регіонах України означеної історичної доби.

В деяких регіонах у періоди стародавності й раннього середньовіччя відбувалися дійсно унікальні історичні події та явища. Це стосується насамперед території, яка охоплює Степове Середньодонеччя й простягається через приазовські степи до Нижнього Подоння й північно-східного узбережжя Азовського моря. Своєрідність етноісторичних процесів у визначеному регіоні була виявлена археологічними дослідженнями, але вивчення цих процесів потребує комплексного методологічного підходу, який має ураховувати всю сукупність відомих нині історичних даних, що конкретизують досліджувану проблематику.

Суттєвим є те, що інформація про названий регіон, яка міститься в стародавніх та раних середньовічних писемних джерелах, не запроваджувалася у коло наукового пошуку. Такий стан спричинений, як відсутністю суто місцевих писемних джерел, так і синкретичним характером названої інформації у писемних джерелах зовнішнього походження. Дійсно, у творах стародавніх й раних середньовічних авторів дана інформація являє собою складову частину повідомлень, присвячених іншій тематиці, зокрема викладанню географічних й історичних уявлень окремих авторів (Страбон, Гай Пліній Секунд, Клавдій Птолемей, Абу Джафар Мухаммад ал-Хварізмі), опису країни, територія якої охоплювала степові смуги Північного Причорномор'я та прилеглих до неї областей (Геродот), а також у згадках про кочові людності, що мешкали на даній території у часи античності (Діодор Сіцилійський, Йосиф Флавій, Валерій Флакк) та раннього середньовіччя (Захарій Рітор, Ананій Ширакаци).

Виходячи з висловленого, ми визначаємо у якості мети даного дослідження аналіз повідомлень про регіон донецько-приазовських степів, що містяться в писемних джерелах періоду з другої половини V століття до н.е. до середини X століття н.е.

Залучення широкого часового діапазону вивчення писемних джерел обумовлюється потребою виявити динаміку писемної традиції висвітлення інформації про досліджуваний нами регіон, яка змінювалася у залежності від перебігу часу через додання до неї даних, що відображували реалії сучасного авторам цих додатків світу. Для отримання результатів визначеної мети ми пропонуємо наступну схему її вирішення: 1) виокремлення із загального обсягу інформації писемних джерел, які вивчаються, повідомлень, про регіон донецько-приазовських степів; 2) систематизацію цих повідомлень для визначення спадкоємності у розвитку згаданої писемної традиції; 3) виявлення відображення деяких характерних рис і особливостей того етноісторичного процесу, який відбувався в

названому регіоні протягом означеного часу, через дослідження змісту писемних джерел, що аналізуються.

Протягом періоду, який тривав з початку VI до середини IV століття до н.е. донецько-приазовські степи являли собою східний регіон розселення численних етнічних спільностей, серед яких панівного стану набули кочівники північно-східної групи іранських племен [Абаев, 1965, с. 5-144]. В античній писемній традиції населення степів межиріччя Нижнього Дону та Нижнього Дунаю означалося загальним етнонімом “скіфи” /Σκυθαί/, а територія проживання даного етносу отримала назву “Скіфія” / Σκυθία / [Артамонов, 1974, с. 69-99; Рыбаков, 1979, с. 18-25, 112-122]. Приазовські степи того часу були регіоном кочування “царських скіфів” / Σκυθαί βασιλικοί /, які панували над рештою населення Скіфії [Ильинская, Тереножкин, 1986, с. 43-184; Артамонов, 1974, с. 68-79].

Найдавніші за часом повідомлення про ті етноісторичні процеси, що відбувалися на території донецько-приазовських степів, містяться в творі “Історії” /Ἱστορίων/ грецького історика V століття до н.е. Геродота [8]. Зокрема, тут повідомляється про вторгнення в степи Північно-Західного Приазов'я з півострова Мала Азія гінекократичної етнічної спільності, досить добре відомої в античній писемній традиції як “амазонки” /Ἀμαζόνες/ й званої скіфами “чоловіковбивці” / οἰόρπата /. При цьому Геродот назвав амазонок як родоначальниць кривної скіфам етнічної спільності кочівників, званих “савромати” / Σαυρομάται /, ареал розселення яких, згідно з цим автором, прилягав до володінь “царських скіфів” зі сходу, тобто з боку задонських степів [Геродот, 1993]. Зважаючи на те, що деякі античні автори означали амазонок етнонімом “савроматиди” / Σαυρομάτιδες / [Стефан Византийский, 1893-1900, 1904-1906, с.252-271], можна припустити, що цей етнонім являє собою самоназву етносу амазонок, від якої походили сучасні Геродоту савромати.

Дана версія підтверджується згадкою в Авесті етнічної назви “sairima” або “sarima” у зв'язку з політичними подіями на півострові Мала Азія [Avesta, 1910]. Звідти, згідно з даними Геродота, просунулися до приазовських степів амазонки. Ця обставина надає можливість ототожнити етнос савроматидів-амазонок античних писемних джерел з реальною історичною подією, а саме – з відходом десь після 585 року до н.е. з Північної Каппадокії до приазовських степів племінного угруповання кіммерійців, серед яких ще зберігалися традиції гінекократії. Майже водночас з цим до степів Північного Причорномор'я з межиріччя Кури й Араксу змушені були відійти також скіфи [Ельницький, 1977, с. 45, 48-51; Артамонов, 1974, 23-34]. Імовірно, що саме це майже одночасне вторгнення савроматидів та скіфів у донецько-приазовські степи й спричинило згадані Геродотом збройні сутички між названими етносами в даному регіоні. Наслідком цієї боротьби була асиміляція скіфами етносів, які перебували на названій території [Залізняк, 1994, с.178-179; Смирнов 1964, с. 192-193]. Зокрема, уважається, що етнічна спільність савроматів сформувалася в результаті шлюбів чоловіків-скіфів та жінок-кіммерійок [Мищенко, 1882, с. 477-478; Ростовцев, 1918, с. 184-187]. Геродот уявляв асиміляцію скіфами гінекократичних кіммерійців як певну мережу шлюбних стосунків між скіфськими юнаками та амазонками. Лише з урахуванням факту, що кіммерійці й скіфи мали різне етнічне походження, можна пояснити згадки Геродота про те, що скіфи не розуміли мови амазонок, а савромати розмовляють спотвореною скіфською мовою, тобто одним із діалектів північно-іранської групи мов [Геродот, 1993; Артамонов, 1974, с. 7-23; Смирнов, 1964, с. 193]. До того ж, що версія про походження етносу савроматів від шлюбів скіфів й кіммерійок-амазонок швидко поширилася в античній писемній традиції, свідчать відомості більш пізніх античних авторів, зокрема Діонісія Галікарнаського та

Помпонія Мела [Дионисий в издании Латышева, с. 178-187, Помпоний Мела в издании Латышева, с. 115-126].

Той регіон, де виник савроматський етнос, можна виявити через аналіз повідомлення Геродота про витиснення скіфами з місця первісного пробування тих етнічних спільностей, на основі асиміляції яких відбувався процес формування савроматської людності. Згідно з цим автором, амазонки разом зі своїми чоловіками-скіфами відійшли за “ріку Танаїд” /Τάναϊδ ποταμός/. Зважаючи на те, що Геродот ототожнював названу ріку з Сіверським Дінцем, а пониззя Дону уважав за продовження на північ Азовського моря [Геродот, 1993, с. 115-116; Геродот, 1972, с. 522], можна припустити, що прабатьківщиною савроматів була місцевість, розташована на захід від пониззя Дону й на південь від Сіверського Дінця, імовірно, в районі Донецького кряжу. Належить урахувати той факт, що античний географ II століття Клавдій Птолемей визначив пробування амазонок на території, яка простяглася від пониззя Волги на захід до “Гіппійських гір” /Ἰππικα ὄρη / [Claudii Ptolemaei, 1883], ототожнених деякими дослідниками саме з Донецьким кряжем [Генинг, 1989, с. 12]. Щодо визначення часу, коли відбувся відхід прото-савроматів з району Донецького кряжу, то, урахувавши згадку Геродота про те, що амазонки мешкали на новому місці свого пробування “й тепер”, тобто в другій половині V століття до н. е., можна уважати, що цей відхід відбувся до написання цим автором свого твору. Дійсно, під час військового походу персидського царя Дарія I Гістаспа проти скіфів, який відбувся у 512 році до н.е., савромати вже мешкали в задонських степах, тобто саме в тому регіоні, де виявлено археологічну культуру, ототожену з савроматами [Геродот, 1993, с. 116; Мошкова, 1989, с. 153-154; Зограф, 1951, с. 193].

Однак десь через сто років після написання Геродотом свого твору етнічна ситуація в донецько-приазовських степах знову дестабілізувалася. У Волго-Донському межиріччі на той час активізувався процес асиміляції савроматського етносу з прийшлими зі сходу племенами так званої прохорівської археологічної культури, яка сформувалася в кривому савроматам сако-ісседоно-массагетському середовищі номадів Південного Приуралля [Мошкова, 1989, с. 154-155]. Наслідком цього явища було формування нових військово-політичних об'єднань кочівників, на які з часом поширилася етнічна назва “сармати” /Σαρμάται / [Ростовцев, 1925, с. 25,111; Zgusta, 1955, S. 26].

Масове пересування ірано-мовних кочових етнічних спільностей Південного Приуралля на захід порушило рівновагу між кочівниками, які пробували в басейнах Нижнього Дону та Нижнього й Середнього Дінця, спричинивши активний рух сарматських племен на територію Донецького краю. В третій чверті IV століття до н.е. сармати вже оселилися на північному узбережжі Азовського моря та в східній частині межиріччя Дону й Сіверського Дінця [Смирнов, 1984, с. 26; Мошкова, 1989, с. 154]. Наприкінці III століття до н.е. хвиля сарматської міграції досягла берегів Дніпра та межі лівобережного лісостепу [Мошкова, 1989, с. 155], а на початок II століття до н.е. територія колишньої Скіфії майже цілком була захоплена сарматами. За повідомленнями грецького античного географа й історика Страбона (64 /63 р. до н.е. – 23 / 24 р. до н.е.), під кінець I століття до н.е. племінне об'єднання сарматів, відоме як “язиги” /Ἰάζυγες /, контролювало територію, що простягалася від Нижнього Дніпра на південний захід до Нижнього Дунаю й на захід до межиріччя Дунаю й Тиси. Степову частину межиріччя Дніпра й Дону замешкав військово-політичний союз племен, званий “роксолани” /Ροξολανοί/, а на схід від пониззя Дону пробувало сарматське об'єднання племен аорсів /Αόρσοι/ [Страбон, 1964, VII: II, 4, III, 17; XI: II, 1, V, 8; Каришковський, 1971, с. 88-93]. Деяка частина аорсів замешкала також степове Середнє Подінців'я [Красильников, Красильникова, 2003, с. 68-70]. Припускається, що володіння аорсів простягалися на південь до ріки Токмак,

охоплюючи більшу частину території донецько-приазовських степів [Мачинский, 1974, с. 129-132].

Такі значні зміни в етнічному складі населення Південно-Східної Європи не могли не відобразитися в античній писемній традиції. Під половину I століття до н.е. на карті Римської держави серед 24-х областей антично-римського світу в якості 11-ї області названа “Сарматія” /Sarmatia/. Майже у той же час в античній географічній літературі укорінився розділ території Східної Європи на Європейську й Азіатську Сарматії, межа між якими пролягала через Азовське море та уздовж ріки Дон [Мошкова, 1989, 154-155].

Саме такий розділ Східної Європи відобразив у своєму творі “Географічний порадник” /Γεωγραφική υφήγησις/ Клавдій Птолемей, умістивши там повідомлення про “Σαρματία η εν Ἑυρώπῃ” та “Σαρματία η τν Ασία”. Згідно з названим автором, територія “Європейської Сарматії” охоплювала простір від узгір’їв Карпатських гір й римських нижньо-дунайських провінцій Нижня Мізія та Дакія на заході до пониззя Дону, Азовського моря та Керченської протоки на сході, й від північного узбережжя Чорного моря на півдні до південно-східного узбережжя Балтійського моря на півночі. Щодо “Азіатської Сарматії”, то її східною межею були західне й північне узбережжя Каспійського моря, а з півдня на північ вона простягалася від Закавказзя до “невідомої землі” [Claudii Ptolemaei, 1883, III, 5; V, 8, 10; VIII, 10, 18]. В даному поділі Східної Європи досліджуваний регіон, заселений аорсами, являв собою східну частину території “Європейської Сарматії”, прилеглу зі заходу до земель “Азіатської Сарматії”.

Але в другій половині I століття етнічна назва “аорси” зникла зі сторінок античних писемних джерел, й античні автори того часу, зокрема Гай Пліній Секунд, Лукіан з Самосат, Йосиф Флавій та Валерій Флакк, згадали етнічну назву “алани” /Αλανοι/ [Лукиан в издании Латышева, с. 546-563; Флакк Валерий в издании Латышева, с. 201-214; Гай Плиний Секунд в издании Латышева, с. 167-200; Флавий Иосиф в издании Латышева, с. 472-495]. Отже, можна припустити, що на початку I століття відбувся розпад племінного союзу приазовських аорсів разом з об’єднанням частини цього етносу з прийшлою зі сходу ірано-мовною етнічною спільністю аланів. Остаточно сформувавшись в прикавказьких та донецько-приазовських степах, ця спільність набула панівного стану відносно інших племінних утворень сарматів. Внаслідок цього, згідно з римським істориком IV століття Амміаном Марцелліном, етнічна назва “алани” стала означати загальну сукупність євро-азіатських кочівників [Аммиан Марцеллин в издании Латышева, с. 323-334; Мошкова, 1989, с. 157].

Розподіл Східної Європи на дві “Сарматії” відобразився також у творі “Книга картини землі” / كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ / арабського астронома й географа першої половини IX століття Абу Джа’фара Мухаммада ал-Хварізімі. Ця “Книга” являє собою переробку географічного твору Клавдія Птолемея [Mžik, 1915, S. 163-164]. Таке безперечне запозичення інформації з античної писемної традиції пояснюється тим, що в період життя ал-Хварізімі в Арабському халіфаті відбувався процес активного розповсюдження античних наук. Особливої інтенсивності цей процес набув під час правління халіфа Абу ал-‘Аббаса ‘Абд Аллаха ал-Ма’муна ібн Харуна ар-Рашіда (813-833 pp.) [Mieli, 1938, P. 77-78]. Однак “Книга картини Землі” не є звичайним перекладом географічного твору Клавдія Птолемея. Насправді вона являє собою переказ інформації, запозиченої з “Географічного порадника” із залученням до неї власних додатків ал-Хварізімі, які відображували реалії світу, сучасного арабам доби раннього середньовіччя.

Даний метод обробки інформації простежується в повідомленнях про великі “країни” Східної Європи, зокрема про “країну Сарматію – землю бурджанів” / بلادُ سَرْمَاطِيَّةٍ / , та “країну Сарматію – землю аланів” / بلادُ سَرْمَاطِيَّا وَهِيَ أَرْدُ أَلَانَ / [al-

Huwarizmi, 1926]. Таким чином, дані “країни” явно співвідносяться з “Σαρματια η εν Ἑυρώτῃ” та “Σαρματια η τν Ασία” Клавдія Птолемея, але в якості їх населення названі сучасні ал-Хварізм етнічні спільності. Отже, згідно з цим автором, населенням “країни”, яка відповідає “Європейській Сарматії”, є етнос, означений етнонімом “бурджан” / بُرْجَانْ /. Дана форма, як припускають дослідники, являє собою спотворену арабську передачу етнічної назви “burgani” або “burgiani” латинських ранніх середньовічних писемних джерел [Гаркави, 1870, с.11; Lewicki, 1956, S. 24]. Тому пропонується виправити арабське написання етноніму через заміну третьої його літери ج “джім” на літеру غ “гайн”, а останньої літери ن “нун” на літеру ر “ра”. Таким чином можна відновити вірне написання стародавньої етнічної назви “бургар” / بُرْغَارْ /, тобто “бургар” [Šišmanov, 1903, S. 359-360; Полосин,

1971, с. 26-29], що вперше згадується під 555 роком в сирійському творі, відомому під назвою “Історія церкви”, авторство якого приписується візантійському вченому VI століття Захарію Рітору [Пигулевская, 1941, с. 165-166]. Усі названі етноніми являють собою варіанти передачі назви “bulga-ogur”, тобто “змішані”, а точніше “тюркізовані” угри [Новосельцев, 1990, с. 72-73]. То була загальна назва угро-тюркської етнічної спільності, яка протягом першої половини VI століття замешкала велику степову смугу Східної Європи, що простягалася від Нижнього Подунав’я до Каспійського моря. Саме цей етнос мав перевагу в етнічному складі військово-політичного союзу кочових племен, званих гуннами, які протягом 370-375 років захопили означену територію [Латышев, 1949, с. 306; Thompson, 1948, P. 61-62, 161-167;].

Однак окремі військово-політичні союзи болгарських племен мали ще й самоназви. Про це свідчить перелік племінних утворень болгар, який міститься у “Вірменській географії” VII століття, приписуваній Ананію Ширакаци, де названі етноніми “купі болгар”, “дучі булкар”, “огхондор блкар”, та “чдар болкар” [Димитров, 1989, с. 33]. В наведеному переліку згадані самоназви окремих болгарських племінних угруповань. Зокрема, то є “купі”, “дучі”, “огхондор” та “чдар”. Перші три з названих етнонімів підлягають впевненому ототожненню. Зокрема, етнонім “купі” у формі “koutrou” міститься в творі імператора Візантії Константина VII Багрянородного (913-959 рр.), названого “Про управління імперією” /“De administrando imperio”/. Він являє собою складову частину етнічної назви “Κουρτουφερμάτο”, яка є сполученням мадярських назв тюркського походження “kürt” й “gyarmat” [Константин Багрянородный, 1991, с. 162-163, 395]. Як бачимо, до складу даного союзу кочових племен угро-тюрків входило угруповання, ототожнене з “kudur-ogur”, тобто “кутургури”. При цьому висловлюється припущення, що форма “kürt” є варіантом написання назви “kudur”. Територія, яку заселяла орда кутургурів, охоплювала басейн середньої течії Сіверського Дінця й простягалася на південний захід до завороту Дніпра в районі порогів. В етнонімі “дучі булкар” назва “дучі” ототожнюється з кланом Дулу, з якого походила правляча династія загального військово-політичного союзу болгарських кочових племен. Правитель того союзу, Кубрат, був вождем орди, гуннугундурів. Останні замешкували землі, які охоплювали Нижнє Подоння та Східне Приазов’я й простягалися на південь до нижньої течії ріки Кубань. Що стосується етноніму “огхондор”, то в ньому убачається орда уннугундурів, яка кочувала в районі Донецького кряжу та в степах Західного Приазов’я. [Артамонов, 1962, с. 168-170].

Отже, протягом періоду з половини VI до половини VII століть донецько-приазовські степи були регіоном кочування болгарських орд кутургурів та уннугундурів. У 635 році даний регіон увійшов до складу створеного Кубратом військово-політичного об’єднання кочових угро-тюркських орд, відомого візантійським раннім середньовічним

авторам як “Велика Болгарія” /*παλαια Βουλγαρία*/ [Marquart, 1903, S. 503-504; Theophanis Chronographia, 1839, P. 545-546]. Але після смерті Кубрата в 642 році кожен з його синів очолив окрему болгарську орду. Хан Котраг запровадив свою владу над кутургурами, а правителем уннугундурів став хан Аспарух. Такий стан у Великій Болгарії надав можливість тюрко-мовним племенам хозарів здійснити агресію проти болгар. Внаслідок цієї агресії наступне століття в досліджуваному нами регіоні було періодом етнічної нестабільності. Зокрема, орда уннугундурів під тиском хозарів відійшла з району Донецького кряжу на захід, до Нижнього Подунав'я, а частина тієї орди просунулася до степів Кримського півострова. Що стосується кутургурів, то лише частина тієї орди підкорилася хозарам й залишилася в басейні середньої течії ріки Сіверський Донець, а решта її відійшла на північний схід, до Середнього Поволжя й Нижнього Прикам'я [Генинг, Халиков, 1964, с. 112-113, 117]. Але на цьому зміни в етнічному складі кочового населення донецько-приазовських степів не завершилися. Майже безперервні війни між Хозарським каганатом й Арабським халіфатом, які розпочалися у 652 / 653 році [Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Beladorsi, 1866, P. 197; Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, 1881 – 1889, P. 1217-1667], спричинили після середини VIII століття масові переселення із спустошеного вторгненнями збройних сил Арабського халіфату Прикавказзя місцевого населення, а саме аланів й болгар-гуннугундурів. Названі мігранти просунулися через землі Східного Приазов'я до верхоріч Дону, Осколу й Сіверського Дінця, а певна частина гуннугундурів, вірогідно, оселилася в степах Західного Приазов'я. [Плетнева, 1982, с. 183-184; Плетнева, 1986, с. 40-41]. Разом з тим, під тиском племен барсилів та саварів, які відійшли з Прикавказзя до Середнього Поволжя, до місця свого колишнього пробування повернулася та частина орди кутургурів, яка століття тому покинула Середнє Подінців'я [Láslo, 1955, P. 180-184; Čilinská, 1967, S. 447-454]. Однак пробування названих кутургурів на їхній праатьківщині не було довготривалим, й під половину VIII століття кутургурська орда у складі війська Хозарського каганату просунулася до Кримського півострова [Чичуров, 1980, с. 62, 125-126; Баранов, 1990, с. 87-88].

Лише після подій середини VIII століття в регіоні донецько-приазовських степів настав тривалий період відносної стабільності. Така ситуація була сприятливою для активізації процесу поступового переходу болгарського населення цього регіону від кочового скотарства до осілого землеробства. Археологічні дані, що походять від першої половини IX століття, тобто саме від часу написання ал-Хварізімі свого географічного твору, свідчать про існування в донецько-приазовських степах розвиненої болгарської землеробської матеріальної культури. Найбільш населеною болгарами-землеробами були землі басейнів ріки Сіверський Донець та її приток, розташовані між пониззям ріки Оскол на заході та рікою Велика Кам'янка на сході. З півночі на південь вони простягалися від верхоріч Айдара, Красної, Борової та Деркула до центрального масиву Донецького кряжу [Красильников, 2001, с. 303-305; Красильников, 1981, с. 110].

Таким чином, значна кількість етнічної спільності, яку ал-Хварізімі означив етнонімом “болгари” / *بُرْجَان* /, була зосереджена саме в донецько-приазовських степах. Однак координати центру “землі болгар”, наведені ал-Хварізімі, досить явно спрямовані на південний захід від міста Істрія, розташованого на західному узбережжі Чорного моря на південь від дельти Дунаю [Al-Huwarizmi, 1926, Fr. 438]. Створюється враження про тотожність “Сарматії – землі бурджанів” Першому Болгарському царству. Дійсно, ця держава була заснована близько 650 року болгарами-уннугундурами орди хана Аспаруха, і в першій половині IX століття Дунайська Болгарія за етнічним складом свого населення являла собою слов'яно-тюркську країну. Незавершеність процесу асиміляції слов'янами

угро-тюрків відобразилася у повідомленнях арабських писемних джерел IX – першої половини X століть. Автори цих писемних джерел уважали болгар та слов'ян окремими етнічними спільностями, а іноді навіть протиставляли їх одне одному [al-Masalik, 1870-1894, p. 17, 92, 105, 109, 257; Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste, 1870-1894, p. 98; al-Masudi, 1870 – 1894, p. 183]. Додамо до цього, що правителі Першого Болгарського царства до половини IX століття носили стародавній титул тюркських володарів – “хан” /Κάνας / [Marquart, 1903, S. 495].

Визнаючи за коректне міркування відносно поширення ал-Хварізмї значення етноніму بُرْجَان на Дунайську Болгарію [Lewicki, 1956, S. 24-27], уважаємо, що цією країною дане значення не обмежується. Адже, виявивши тотожність “країн” ал-Хварізмї з “Сарматіями” Клавдія Птолемея, належить визнати також й відповідність названого розподілу Східної Європи в обох названих авторів за територіальним виміром. Дійсно, сучасні ал-Хварізмї етнічні спільності, названі ним у якості населення “Сарматій”, в першій половині IX століття замешкували території, розташовані в межах того розподілу Східної Європи, який відобразився в творі Клавдія Птолемея. Якщо володіння дунайських болгар охоплювали західні межі “Європейської Сарматії”, то ареал поширення культури донецько-приазовських болгар прилягав із заходу до східної межі цієї країни. Що стосується аланів, то північно-західне угруповання даної етнічної спільності створило землеробську матеріальну культуру на землях Середнього Подоння, які на південному заході сягали басейну ріки Оскол й верхоріччя Сіверського Дінця [Красильникова, 2001, с. 92-94]. Отже, межа, що відокремлювала володіння болгар та аланів у басейні ріки Сіверський Донець, майже співпадала з умовною лінією “Нижнє Подоння – Сіверський Донець”, яка уважалася ще Геродотом за східну межу Скіфії. Тому належить визнати, що в творі ал-Хварізмї етнонім بُرْجَان означає болгарське населення саме колишньої “Європейської Сарматії” Клавдія Птолемея, тобто дунайських та донецько-приазовських болгар.

Отже, у писемній традиції доби стародавності та раннього середньовіччя донецько-приазовські степи уявлялися тим регіоном, яким “Σκυφία” Геродота, “Σαρματια η εν Ἐυρώπῃ” Клавдія Птолемея й هَيَ اَرْضُ بُرْجَانِ وَ هِيَ اَسْرَمَاطِيَّةٌ وَ بِلَادُ سَرْمَاطِيَّةٍ ал-Хварізмї відокремлювалися від областей Азії. Разом з тим цей регіон був своєрідною “брамою”, через яку відбувалися міграції кочових племен з території Волго-Донського межиріччя та Південного Приуралля до степової смуги Північного Причорномор'я. Дана обставина визначила своєрідність динаміки висвітлення в писемній традиції тієї інформації, яка відображувала реалії окремих періодів досліджуваного часового виміру. Зокрема, ця своєрідність виявилася у поширенні в якості найменування країни, територія якої охоплювала степову смугу Північного Причорномор'я, етнічних назв тих кочових племінних утворень, що вторгалися зі сходу на землі Донецько-Приазовського регіону. В повідомленнях античних й ранніх середньовічних писемних джерел відобразилися також особливості етноісторичних процесів, що відбувалися у названому регіоні. Зокрема, там міститься інформація про формування нових етносів через асиміляцію прийшлими зі сходу етнічними угрупованнями деяких груп тубільного населення. Саме таким чином, згідно з Геродотом, здійснилося виникнення етнічної спільності савроматів. Разом з тим, у період тривалої військово-політичної стабільності у донецько-приазовських степах мав місце процес створення кочівниками землеробської матеріальної культури. Про це свідчить поширення ал-Хварізмї значення етноніму بُرْجَان, як на населення Дунайської Болгарії, так і на болгарську землеробську людність басейну середньої течії ріки Сіверський Донець.

Здійснені у даному дослідженні відбір, систематизація й аналіз інформації античних, візантійських, вірменських та арабських писемних джерел означеної нами історичної доби

про територію й населення донецько-приазовських степів, ми вважаємо за початковий етап дослідницької роботи, спрямованої на створення докладного “Зводу повідомлень стародавніх й середньовічних писемних джерел про Донецько-Приазовський регіон”.

Література

1. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – Москва, 1965. – с. 5-144.
2. Аммиан Марцеллин. История // *Skythica et Caucasia*. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В.В. Латышев. – Том I, часть I-II. – Греческие писатели. – Том II, часть I-II. – Латинские писатели. – Санкт-Петербург, 1893-1900, 1904-1906. – II (II). – с. 323-334. (далі – SC).
3. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV века до н. э.). – Ленинград, 1974. – с. 7-23, 23-34, 68-79, 69-99.
4. Артамонов М.И. История хазар / Примечания Л.Н. Гумилева. – Ленинград, 1962. – с. 168-170.
5. Баранов И.А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII-X веков) // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – с. 87-88.
6. Гай Плиний Секунд. Естественная история // SC II (I). – С. 167-200.
7. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.). – Санкт-Петербург, 1870. – с. 11.
8. Генинг В.Ф. Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар // Ранние болгары в Восточной Европе / Отв. ред. А.Х. Халиков. – Казань, 1989. – с. 12.
9. Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / Отв. ред. Н.Я. Мерперт. – Москва, 1964. – с. 112-113, 117.
10. Геродот. Истории в девяти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – Київ, 1993. – IV, 21, 57, 110, 112-113, 115-116. (далі – Геродот, 1993).
11. Геродот. История в девяти книгах / Отв. ред. С.Л. Утченко, пер. и прим. Г.А. Стратановского. – Ленинград, 1972. – с. 522.
12. Димитров Д.И. Прабългарски племена в Источна и Централна Европа // Проблеми на прабългарската история и култура / Българската академия на науките. – Т. 1. – Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – София, 1989. – с. 33.
13. Диодор Сицилийский. Библиотека / SC I (I). – с. 457-479.
14. Дионисий. Описание населенной Земли // SC I (II). – с. 178-187.
15. Ельницкий Л.А. Скифия Евразийских степей. Историко-географический очерк. – Новосибирск, 1977. – с. 45, 48-51, 106.
16. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – Київ, 1994. – с. 178-179.
17. Зограф А.Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 16. – Москва, 1951. – с. 193.
18. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия // Археология Украинской ССР. – Т. II. – Скифо-сарматская и античная археология / Отв. ред. С.Д. Крыжицкий и др. – Киев, 1986. – с. 43-184.
19. Каришковський П.Й. Царські сармати у Страбона // Іноземна філологія: Науковий Збірник. – Вип. 32, – Питання класичної філології. – Львів, 1971. – с. 88-93.
20. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Ред. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосельцев. – Изд. 2-е, испр. – Москва, 1991. – с. 162-163, 395.
21. Красильников К.И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // Советская археология. – № 4. – Москва, 1981. – с. 110.
22. Красильников К.И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подонцовья // Степи Европы в эпоху средневековья: Труды по археологии. – Т. II. – Хазарское время. – Донецк, 2001. – с. 303-305.
23. Красильников К.И., Красильникова Л.И. Сарматские древности в новых материалах Подонцовья // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – № 6 (62). – Луганськ, 2003. – с. 68-70.
24. Красильникова Л.И. Жилища степного варианта салтовской культуры как источники к этническим вопросам // V Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 10-12 жовтня 2001 року. – Київ, 2001. – с. 92-94.
25. Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – № 3, – Москва, 1949. – с. 306.
26. Лукиан из Самосат. Долговечные. Токсарнд или дружба // SC I (II). – с. 546-563.
27. Мачинский Д.А. Некоторые проблемы этнографии восточно-европейских степей во II веке до нашей эры // Археологический сборник / Государственный Эрмитаж. – № 16. – Ленинград, 1974. – с. 129-132.

28. Мищенко Ф.Г. К вопросу об этнографии Геродотовой Скифии (по поводу книги Э. Боннеля) // Университетские известия / Печатано по определению Совета Университета Святого Владимира. Ректор И. Рахманинов. – № 11. – Киев, 1882. – с. 477-478.
29. Мошкова М.Г. Краткий очерк савромато-сарматских племен // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время / Отв. ред. А.И. Мелюкова. – Москва, 1989. – с. 153-155, 157
30. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – с. 72-73.
31. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории СССР. – Москва; Ленинград, 1941. – с. 165-166.
32. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – Москва, 1982. – с. 183-184.
33. Плетнева С.А. Хазары / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Изд. 2-е. – Москва, 1986. – с. 40-41.
34. Полосин В.В. Этноним “булгары” в арабских сочинениях // VII Годичная научная сессия Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук СССР (Краткие сообщения по арабистике). – Москва, 1971. – С. 26-29.
35. Помпоний Мела. Землеописание // SC II (I). – с. 115-126.
36. Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк. – Петроград, 1918. – с. 184-187.
37. Ростовцев М. И Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических / Предисловие С. Жебелева. – Ленинград, 1925. – с. 25, 111.
38. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. – Москва, 1979. – с. 18-25, 112-122.
39. Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. – Москва, 1964. – с. 192-193.
40. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – Москва 1984. – с. 26.
41. Стефан Византийский // SC I (II), - с. 252-271.
42. Страбон. География. В семнадцати книгах / Пер. с греч. Г.А. Стратановского, ред. С.Л. Утченко, ред. пер. О.О. Крюгер. – Ленинград, 1964. – VII: II, 4, III, 17; XI: II, 1, V, 8.
43. Флакк Валерий. Аргонавтики // SC II (I), – с. 201-214.
44. Флавий Иосиф. История // SC I (II), – с. 472-495.
45. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. Тексты, перевод, комментарий // Древнейшие источники по истории народов СССР. – Москва, 1980. – с. 62, 125-126.
46. Avesta. Die heiligen Bücher der Parsen, übers, auf der Grundlage von Christian Bartholomae's altiranachen // Wörterbuch von Fr. Wolf. Unveränderter Nachdruck. – Strassburg, 1910. – XIII: 143, XXI: 52.
47. Altheim F. Geschichte der hunnen. Mit Beiträgen von Robert Göld. – Band 4. – Die europäischen Hunnen / Mit beiträgen von Evgen Lozovan, Ruth Steil und Erika Trautmann. – Berlin, 1962. – S. 270, 347.
48. Al-Huwarizmi, 1926. – Fr. 438.
49. Annales quos scripsit Abu Djarfar Mohammed ibn Djarir at-Tabari / Cum aliis EMJG. Recensucrunt Jacob Barth et Theodor Noldeke. –Secunda series, volume I-III. – Lugduni Batavorum, 1881-1889. – P. 1217-1667.
50. Claudii Ptolemaei. Geographia / E codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus. – Volume 1, pars 1. – Parisius, 1883. – III, 5; V, 8, 10; VIII, 10, 18.
51. Čilinská Z. Zur frage des zweiten Awarischen Kaganats // Slovenská archeologia: Časopis archeologického ustavu Slovenskej Akadémie v Nitre. – Ročník 15, číslo 2. – Bratislava, 1967. – S. 447-454.
52. Das Kitab surat al-ard des Abu Ga'far Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi / Hrsg. nach den handschriftlichen Unicum der Bibliothéque de l'Université régionale in Strassburg (cod. 4247) von v. Mžik // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen herausgegeben von Hans v. Mžik. – Band 3. – Leipzig, 1926. – Fr. 1596, 1599 (дали – al-Huwarizmi, 1926).
53. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh // Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. – Lugduni Batavorum, 1870-1894 (дали – BGA) – Pars 6. – P. 17, 92, 105, 109, 257.
54. Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste // BGA. – Pars 7. – P. 98; Kitab at-tanbih wa'l ischraf auctore al-Masudi // BGA. – Pars 8. – P. 183; Maçoudi. Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. – Volume 7. – Paris, 1875. P. 133.
55. Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Beladorsi, quem e codice leidensi Musej Britannici / Edidit M.J. de Goeje. – Lugduni Batavorum, 1866. – P. 197.
56. Láslo G. Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars // Archaeologicae Hungarica. Seria nova. – Volume 34. – Budapest, 1955. – P. 180-184.

57. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Pod redakcia Gerarda Labudy. – Tom pierwszy. – Wrocław; Kraków, 1956. – S 24 (далі – Lewicki, 1956), s. 24-27
58. Mžik H. Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen // Sonderdruck aus. Der Islam. Zeitschrift für geschichte und kultur des islamischen orientes / Herausgegeben von C.H. Bekher in Berlin und H. Ritter in Hamburg. Mit unter stützung der Hamburgischrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Band 6, heft 2-5. – Berlin und Leipzig, 1915. – S. 163-164.
59. Theophanis Chronographia / Ex resensione Joannis Classeni // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Edidit emendatior et copiosior, consilio B.G. Niebuhrii... Opera eiusdem Niebuhrii, Imm. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindofii, aliorumque phililogorum parata. – Volume I, № 2. – Bonnae, 1839. – P. 545-546.
60. Thompson E.A. A history of Attila and the Huns. – Oxford, 1948. – P. 61-62, 161-167.
61. Mieli A. La science arabe et sonrole dans l'évolution scientifique mondiale / Par Alto Mieli. Avec quelques additions de Henri-Paul-Jozeph Renaud, Max Mejerhof, Julius Ruska. – Leiden, 1938. – P. 77-78.
62. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historish-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840-940). Leipzig, 1903. – S. 495, 503-504.
63. Šišmanov L. Etymologie du nom „Burgare“ // Keleti Szemle. Kozlemények az Urab Altaji nép-es nyelvtudománi körébób a M. Tud.Akademia támogatásával A Korosi Csoma-társaság közép-es keletázciani bizottságának folyóirata. – éof. 4. – Dudapest, 1903. – S. 359-360.
64. Zgusta L. Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste. Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhältnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung. – Praha, 1955. – S 26.